

ÇANAKKALE SAVAŞLARI İLE İLGİLİ TÜRK TARİH YAZIMININ OLUŞUMU (1915-1922)¹

Formation Of Turkish Historiography Related To The Dardanelles Wars (1915-1922)²

Onur KUŞKU³

Murat KARATAŞ⁴

Özet

Tarih biliminin pozitif bir bilim olarak algılanmaya başlandığı 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti, özellikle askeri tarih alanına dair çeşitli yayınlar yapmıştır. Bu yayınların birçoğu tercüme eserlerle başlamışsa da bir müddet sonra resmî olarak oluşturulan komiteler aracılığı ile yapılan yayınlar, modern tarih yazıcılığının ilk örneklerini ortaya çıkarmıştır. Meşrutiyet dönemi, birçok alanda olduğu gibi tarih yazıcılığı alanında da sistematik bir sürecin temellerini atmıştır. Özellikle 1912 Türk-İtalyan Harbi döneminde ilk örneklerine rastlanılan harp ceridelerinin askerî birlikler tarafından tutulma zorunluluğu, sürecin verilerini oluşturmuştur. Nihayetinde muharebe alanındaki yenilgilerin, özellikle Balkan Harbi yenilgisinin, sorumlularının bilinmesi gerekliliğinden hareketle tutulan cerideler, tarih yazıcılığına resmî dayanak sağlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu açısından Birinci Cihan Harbi'nin en önemli cephelerinden biri olan Çanakkale Cephesi'nde, tüm bu nedenlerle, tarih yazımı, tarihî olay yaşanırken verilerini oluşturabilmiştir. Ancak, 1915-1918 yılları arasında yapılan

---

¹Bu makale, Doç. Dr. Murat KARATAŞ danışmanlığında Onur KUŞKU tarafından hazırlanan “*Türk Literatüründe Çanakkale Savaşları Tarih Yazıcılığının Oluşumu (1915-1922)*” isimli Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezinden (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2019) üretilmiştir.

²This article was prepared from an unpublished Master's thesis entitled “*Formation of Dardanelles Wars historiography in Turkish Literature (1915-1922)*” (Çanakkale Onsekiz Mart University Institute of Social Sciences, Çanakkale, 2019) prepared by Onur KUŞKU. Advisor Assoc. Dr. Murat KARATAŞ.

³E-mail: onurkuskku@windowslive.com, (ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6068-5548>)

⁴Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: muratkrats@yahoo.com, (ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3581-0735>)

Makale Geliş Tarihi: 05.04.2021 Makale Kabul Tarihi: 11.04.2021

değerlendirmeler ile 1918-1922 yılları arasında yapılan değerlendirmeler arasında imparatorluğun Cihan Harbi'nden mağlup ayrılmasından kaynaklanan farklılıkların olduğu gözlenmiştir. Bu makale, ilgili yıllar arasında bahsi geçen farklılıkları ve konu ile ilgili literatür oluşturma çabalarını ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu, Çanakkale Cephesi, Askeri Tarih, Tarih Yazımı

Abstract

At the end of the 19th century, when the science of history began to be perceived as a positive science, the Ottoman Empire made various publications, especially in the field of military history. Although many of these publications started with translated works, after a while, publications made through officially formed committees revealed the first examples of modern historiography. The Constitutional Monarchy laid the foundations for a systematic process in historiography, as in many other fields. The necessity of keeping warbands by military units, the first examples of which were encountered during the Turkish-Italian War of 1912, constituted the data of the process. As a result, the series, which were kept with the necessity of knowing those responsible for the defeats on the battlefield, especially the Balkan War, formed an official basis for historiography.

For all these reasons, historiography was able to produce data during the historical event on the Çanakkale Front, which was one of the most important fronts of the First World War for the Ottoman Empire. However, it was observed that there were differences between the evaluations made between 1915-1918 and the evaluations made between 1918-1922 due to the defeat of the empire in World War. This article discusses the differences mentioned between the respective years and efforts to create literature on the subject.

Keywords: World War I, Ottoman Empire, Çanakkale Front, Military History, Historiography.

Giriş: Tarih Yazımının Propaganda ve Kamuoyu Odaklı Ana Unsurlarının Oluşumu (1914-1916)

Birinci Cihan Harbi'nde Çanakkale Cephesi'ne dair Türk tarih yazımını besleyecek verilerin aktarımı, 1914 yılı itibariyle başlamıştır. Bu veri akışı, basının kamuoyunu bilgilendirmesi amaçlı paylaştığı haberler,⁵ propaganda amaçlı metinler, afişler, kartpostallar, Başkomutanlık resmî açıklamaları⁶ ve yine gazeteciler ile edebiyatçılar gibi dönemin aydınlarının kaleme aldıkları edebi metinler⁷ ve karikatürlerin birlikteliğinde savaşlar süresince sağlanmıştır. Türk literatürünün ana omurgasının oluşumuna hız kazandıran bu etkin unsurlar, özellikle kamuoyu bilgilendirme ve propaganda amaçlı zafer veya kahramanlık değerlendirmeleri ile ön plana çıkmıştır.⁸

Osmanlı Devleti'nin fiilen savaşa dâhil olması ile birlikte basının tarih yazımına büyük katkısı olmuştur. Özellikle, gazetelerdeki anekdotlar kamuoyunda ilgi uyandırmış; Osmanlı ordusunun Cihan Harbi'nden zafer ile çıkacağı anlatılmıştır. Zafer algısının inşasında, Çanakkale Cephesi'nde düşmana karşı kahramanlık gösteren Seyit Onbaşı, Mehmet Çavuş ve Müstecip Onbaşı gibi isimlerin de yer aldığı kahramanlık hikayelerinin kamuoyuna neşredilmesi, askerlere ve topluma moral/motivasyon sağladığı gibi bu hikayeler, bir taraftan da Türk literatürü oluşumunun beslediği ana noktalardan birisi olmuştur. Bu anlamda Cihan Harbi süresince propaganda faaliyeti ile literatüre katkı sağlayan ve dikkat çeken en önemli yayın Harp Mecmuası'dır. Kasım 1915 tarihinde ilk sayısını neşreden mecmua; Osmanlı Devleti'nin Cihan Harbi'nde savaştığı tüm cephelerden haberleri, müttefik Almanya ve Avusturya-Macaristan birlikteliğinde kazanılacak zaferin sağladığı güven ve beraberlik duygusu bağlamında kamuoyuna aktarmıştır.⁹

---

⁵Çanakkale Savaşları'nın basına yansımaları ile ilgili bkz. Şaduman Halıcı, Murat Burgaç, *Tanin Gazetesinde Çanakkale Savaşları*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2020; Murat Çulcu, *İkdam Gazetesinde Çanakkale Cephesi C.I-II*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2004.

⁶*Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, I-II, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005.

⁷Ömer Çakır, *Türk Harp Edebiyatında Çanakkale Mektupları*, Akçay Yayınları, Ankara, 2010.

⁸Müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'nı tahliyesinden önce yaptığı Meclis-i Mebusan konuşması bu süreçte önemli veri sunmaktadır. Aslında Enver Paşa, Birinci Cihan Harbi ve Çanakkale Savaşları ile ilgili mecliste birkaç konuşma yapmıştı; fakat tahliye sonrası yapılan konuşma, Çanakkale Zaferi'nin tarihsel yazımına etki edecek derecede kıymetlidir. Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 10 Ocak 1916 tarihindeki konuşması Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İctima Senesi:2, 1.Cilt, 10 Ocak 1916, Birinci Celse, s.319-321.

⁹Transkriptinin de yer aldığı Harp Mecmuası için bkz. *Harp Mecmuası (Kasım 1915-Haziran 1918)*, T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü,

Çanakkale Savaşları'na ilişkin tarih yazımının oluşumunda ilk dönem, 1914-1916 yılları arasında resmî söylemler ve basına yansıyan verilerden ibaret kalmıştır. Bu dönemde müttefiklik ruhu gereği Almanya-Osmanlı birlikteliği ile kazanılan zafer vurgusu ön plana çıkmaktadır. Basın bu noktada önemli bir değere sahip olmuş; ilgi ve merakla takip edilmiştir. Ancak dönem şartları gereği basında yer alan ve savaş alanlarındaki kahramanlık ve fedakârlık anlatılarının genelde propaganda niteliği taşıması, problemlili bir yapının doğmasına da sebebiyet vermiştir. Söz konusu problemin temelinde ise cephelerden gelen haberlerin kamuoyuna aktarımında olayların bazen eksik bazen de gerçek dışı anlatımların yer alması bulunmuştur.

I. Bölüm: Kurumsal Girişim ve Katkı

Resmî yazışmaların toplanmasına, sınıflandırılmasına ve korunmasına önem veren bir geleneğe sahip olan Osmanlı Devleti, geleneksel yapısını sürdürerek¹⁰ Birinci Cihan Harbi tarihçesi yazımını yürütebilecek kurumsal bir oluşumun temellerini atmak için harekete geçmiştir. Cihan Harbi'nin sürdüğü esnada doğru kaynak ve doğru bilgi ile yaşananların kaydedilmek ve gelecek nesillere aktarılmak istenmesi, Osmanlı Harbiye Nezâreti'nin önem verdiği bir konu olmuştur. Cihan Harbi'ne dair Türk tarih yazımının zenginleşmesine ve kurumsallaşmasına yönelik bu eylem başlangıçta Çanakkale Savaşları özelini ilgilendirmektedir. Çanakkale Savaşları literatürünün oluşumuna da hız kazandıracak bu öngörünün ilk emrini, başta Çanakkale Savaşları'ndan alınan başarının etkisiyle, 11 Nisan 1916 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa vermiştir:

“Harbiye Nezâreti 29 Mart 1332 Târih-i Harb Şu’besi Nezâret Müsteşâr Muâvinliğine merbût olmak üzere muvakkaten Târih-i Harb Şu’besi teşkil edilecektir. İş bu Şu’bede bir erkân-ı harb ve bir mülbak zâbitle iki kâtib ve bir ressam küçük zâbit ve iki emirber bulunacaktır. Masârif-i kurtarıcı ve sairesi levâzımca te’min olunacaktır. Kıtâatın harb cerideleri işbu şu’be tarafından celb olunarak Çanakkale’den bed’ ile harb-i

Ankara, 2014; Harp Mecmuası'nın propaganda amaçlı kullanımı konusunda bkz. Mehmet Işık, Şakir Eşitti, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndaki Propaganda Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme: Harp Mecmuası Örneği”, *Hacettepe Üniversitesi Türkîyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (29), 2018, ss.185-216.

¹⁰Trablusgarp Savaşı'nda ilk örneklerine rastlanılan, Balkan Harbi'nde tutulmasına devam eden ve Cihan Harbi'nde düzenli tutulan birinci el kaynak niteliğindeki Harp Cerideleri, bu hususta önemli veriler sunmaktadır. Askerî Tarih kaynağı olarak harp ceridelerinin Osmanlı Devleti'ndeki tarihsel serüveni için bkz. Murat Karataş, “Askerî Tarih Kaynağı Olarak Harp Cerideleri (Çanakkale Muharebeleri Örneği)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S.29, 2020, ss.129-135.

hâzırın târihi yazılmağa başlanacaktır. Başkumandan Vekili ve Harbiyye Nâzırı Enver”¹¹

Harp Tarihi Şubesi, Hazine-i Evrak Dairesi'nin etkisi dışında özgün bir yapı olarak Harbiye Nezareti Müsteşar Muavinliği bünyesinde teşkil edilmiştir. Kurmay Yarbay Cemil, 1916-1919 yılları arasında görev yapmış ve şubenin ilk arşiv müdürü olmuştur.¹² Bu yapılanma, kuruluş emri incelendiğinde, şubenin geçici özellik taşıyacağı algısını ortadan kaldırmış; propaganda faaliyetleri yürütüleceği fikrinin önünü kapatmıştır. Nitekim Çanakkale Savaşları'ndan alınan başarının doğru anlatımı için belgelere dayalı bir mekanizmanın kurulması istenmiştir. Osmanlı kamuoyu ve diğer devletlerin kamuoylarına yaşananların doğru anlatım ile sunulma isteği ve devam etmekte olan savaşın tarih yazımının gerçekleştirilme arzusunun odak noktasında; Çanakkale Cephesi yer almıştır. Tüm bunlara sağlanacak verilerin ise harp ceridelerinden ve resmî raporlardan olacağı öngörülmüştür.

1.1. Harp Tarihi Şubesi'nin Müsvedde Çalışması

Yeni kurulan Harp Tarihi Şubesi, aslî görevi olarak Çanakkale Savaşları'ndan başlamak üzere Birinci Cihan Harbi'ne dair bir eser vücuda getirmek için hemen hazırlıklara başlamıştır. Harp Tarihi Şubesi'nde görevli Miralay Fahrettin Bey'in himayesi altında Yarbay Hafız Cemil Bey, Binbaşı Emin Bey, Kıdemli Yüzbaşı Kemal Behiç Efendi, Kıdemli Yüzbaşı Kemaleddin Nuri Efendi, Yüzbaşı Emin Ali Efendi, Yüzbaşı Ulvi Rıza ve Askerî Kâtip Habil Feyzi, “*Harb-i Umumide Osmanlı Tarih-i Harbi Çanakkale Muharebatı*” ismi ile 14 Eylül 1916 tarihinde müsvedde halinde bir çalışma hazırlamıştır. Üç fasıl olarak planlanan bu eser, Çanakkale Cephesi'ne dair emirlerin kronolojik olarak sıralanması yöntemi ile seferberlikten itibaren başlamış; henüz 18 Mart 1915 tarihine gelmeden 111'nci sayfada tamamlanamadan kalmıştır. Esere ana hatları ile bakıldığında özellikle Müstahkem Mevki raporlarının ve ceridesinin kronoloji olarak olay bazında aktarımının yapıldığı görülmektedir.¹³ ATASE kütüphanesinde “hizmete özel” olan ve 1916 Eski Harfli Türkçe hazırlanan çalışmaya düzeltmeler yapılmış, ancak yayınlanmamıştır; bu bakımdan resmî bir niteliğe kavuşmamıştır.

¹¹Kuruluşunun 100'üncü Yıl Dönümünde Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı (1916-2016), Genelkurmay Yayını, Ankara 2018, s. 2.

¹²Güzin Çaykırın, “Çanakkale Savaşları'na Bağlı Olarak Türkiye'de Kurumsal Askerî Tarih ve Arşiv Çalışmalarının Başlaması”, *Anafarta Dergisi*, S.3, 2019, ss.111-112.

¹³Çalışmanın mukaddimesinde bu durum şu cümle ile ifade edilmiştir: “*Harb-i hazırda mühtelif cephe-i harpler de ordu-yu hümayun şân ve şevket-i osmaniye'yi ilâl eden müharebât ve hidemat-ı güzidesini ibtîvâ etmek üzere işbu tarih-i harbin vesa'ik ve cera'id-i harbiyyeye istinaden zıbt ve tabirâtına başlandı*” Bkz. *Harb-i Umumide Osmanlı Tarih-i Harbi Çanakkale Muharebatı*, Genelkurmay Atase Başkanlığı Kütüphanesi, No: 22-1-1-1-2, s. 3. (Müsvedde Halinde) Ayrıca bkz

1.2. Harbiye Nezareti'nin Raporu

Literatür oluşumuna katkı sağlayacak bir başka gelişme yine Cihan Harbi'nin henüz bitmediği 1918 yılında olmuştur. 1916 yılına ait “*Özel Komisyonlar Yasası*” kapsamında İngiltere'nin Çanakkale Cephesi'ndeki başarısızlığının nedenlerini araştırmak için kurulan Kraliyet Soruşturma Komisyonu, 10 kişiden oluşan “*Dardanelles Commission*” isimli bir araştırma komisyonu kurmuştur. Bu komisyon, Ağustos 1916 ile Eylül 1917 tarihleri arasında 168 tanığı dinlemiş ve 89 gün süren Şubat-Aralık 1917 raporlarını, 1917 yılının Mart ayında yayınlamıştır. “*Dardanelles Commission First Report*” isimli bu rapor¹⁴, 14 Ağustos 1914 ile 23 Mart 1915 tarihleri arasındaki Çanakkale Boğazı başta olmak üzere bölgedeki deniz hareketliliğinde yaşanan gelişmeleri analiz etmiştir. Bu süre zarfında hazırlanan çalışmaları sonuca vardırarak ve bir bütün halinde derlemek için “*Dardanelles Commission Final Report*” isimli sonuç raporu¹⁵ hazırlanmıştır. Hazırlanan raporlar arasında Osmanlı Devleti'nden alınan görüşün de etkili olduğu görülmektedir. İngiliz komisyonunun Osmanlı Devleti ile iletişime geçmesi ve Çanakkale Cephesi'nde yaşananların ayrıntıları ile öğrenmek istemesinin neticesinde resmî olarak Harbiye Nezareti tarafından cevaplar verilmiştir. İki yüze yakın soruya hazırlanan cevaplar, Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinin sorumluluğunda hazırlanmıştır. Ancak 1918 yılının yaz aylarına tarihlenen soru-cevap formatındaki bu raporların İngiltere merkezli “*Dardanel Komisyonu*” bünyesine ulaştığı hakkında bir veriye ulaşılamamıştır.¹⁶ Boğazdaki bataryaların konumları, topların yapı ve tipleri, atış mesafeleri, mayın hatları, mayın döken gemiler, torpido cins ve adetleri, projektörlerin konumları, haberleşme ağları, telgraf ve elektrik tertibatı, 1914 Ağustos ayı itibarıyla cepheye yapılan takviye miktarı, Osmanlı ve Alman gemilerinin teknik özellikleri, zayıflar, subay ve er sayıları gibi detayların merak edildiği sorulara karşılık verilen cevaplar, kurumlar tarafından titizlikle hazırlanmış; Harbiye Nezareti çizelge, kroki ve tablolar ile detaylara önem vermiştir.

1.3. Harp Tarihi Şubesi'nin Yayını

Kuruluş amacı Çanakkale Muharebelerinden başlayarak Cihan Harbi'ni yazmak olan Harp Tarihi Şubesi'nin 1916 yılında başladığı çalışmaları 1922 yılında “Çanakkale Muhârebâtı” isimli küçük bir kitap ile meyvesini vermiştir.¹⁷

¹⁴Dardanelles Commission, *First Report*, Published By His Majesty's Stationery Office, London, 1917.

¹⁵Dardanelles Commission, *The Final Report*, Published By His Majesty's Stationery Office, London, 1919.

¹⁶Konu hakkında bkz. Murat Karataş, Suat Eren Özyiğit, “İngiltere'deki Dardanel Komisyon Çanakkale Boğaz Harbi ile İlgili Osmanlı Harbiyesi'ne Ne Sordu Ne Cevap Aldı?”, *Anafarta Dergisi*, S.6, 2020, ss.55-62.

¹⁷Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi: Çanakkale Muharebâtı, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1338. Eser, 2008 yılında Erol Karcı tarafından transkribe edilmiştir.

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâleti yayınlanan Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi Çanakkale Muharebatı isimli eser, yazıldığı dönem ve Türk tarih yazımına etkisi bakımından oldukça ibret verici bir örnektir. Bu bağlamda eserin içeriğinde önemli ayrıntılar vardır. Cihan Harbi'nden mağlup ayrılan bir devletin resmî tarih yazımındaki sunumu, Osmanlı Devleti'nin harbe katılmaması gerektiği tezi ile vurgulanmaktadır. Öncelikle ordunun zayıf ve güçsüzlüğü, Balkan Savaşları'ndan alınan sonuçlar, telafisinin olmadığı materyal eksiklikleri; devletin kış mevsiminde savaş icra etmesinin mümkün olmadığı gibi savlar ileri sürülmüştür. Savaşa katılım göstermek yerine tarafsızlığın yarar sağlayacağı düşüncesi, giriş bölümünün ana tezidir. Osmanlı Devleti'nin 1807 yılında Rusya ile yaptığı anlaşmadan kaynaklı devletlerarası ilişkilerinde büyük sorunlar yaşadığı; yine Cihan Harbi'nde yapılacak bir anlaşma dâhilinde bu anlaşmadan bile daha büyük zarar görüleceği üzerinde durulduğu görülmektedir.¹⁸

Cihan Harbi sonrasında Yusuf Akçura tarafından yapılan bir değerlendirmenin, bu eserin ana tezine yönelik açıklayıcı bir değerlendirme olduğu görülmektedir. Akçura, İstanbul'un işgali yıllarına rastlayan bu dönemde, İstanbul Genelkurmayı tarafından yayınlanan harp tarihi eserlerine kuşku ile bakılması gerektiğini şu sözleri ile ifade etmiştir:

“Osmanlı Genelkurmayı tarafından neşredilmiş bir harp tarihi kitabı, özellikle o kitabın siyasi önsözü, Osmanlı Genelkurmayı'nun gerçek görüşlerini ifade eden bir belge kıymetini hiç taşıyabilir mi? İşgal ve mütareke esnasında Osmanlı Genelkurmayı, fiilen tel örgüler içerisinde yaşayan harp esirlerinden farklı değildi. Fikir özgürlüğünü, ifade özgürlüğünü, hareket özgürlüğünü kaybetmiş bulunuyordu. Böyle bir beyetin ürünü olan bir belge, samimi ve serbest fikrin ifadesi sayılabilir mi?”¹⁹

Bkz. Erol Karcı, *Osmanlı Genelkurmayı'na Göre Çanakkale Savaşları'nın Resmî Tarihi*, Fark Yayınları, İstanbul, 2008. Ancak 2012 yılında TTK tarafından da baskısı yapılmıştır. Bkz. Bülent Özdemir, Abdülmecit Mutfak, *Çanakkale Muhârebâtı: Cihan Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV/A-2-2.2.Dizi-Sayı:2, Ankara, 2012. ¹⁸Onur Kuşku, “*Türk Literatüründe Çanakkale Savaşları Tarih Yazıcılığının Oluşumu (1915-1922)*” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2019, ss.128-137.

¹⁹Akçura bu değerlendirmeyi, Bursalı Mehmet Nihat'ın hazırladığı Larcher çevirisinin önsözünde yapmıştı. Bkz. *Maurice Larcher Büyük Harpte Türk Harbi Çanakkale Seferi*, Yay. Haz. Murat Karataş, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi, Çanakkale, 2008.

II. Bölüm: Müstakil Girişim ve Katkılar

2.1. Yusuf İzzet Met'in Girişimi

Harp Tarihi Şubesi'nin Çanakkale Muharebeleri'ne dair bir eser oluşturmak için hemen çalışmaya başladığını belirtmekle birlikte Harp Şubesi'nden farklı olarak bir başka girişimin de oluşu ortaya çıkmıştır. 1917 yılında 14. Kolordu Komutanı olarak Çanakkale'de görev yapan Yusuf İzzet (Met), Çanakkale Muharebeleri'nde bulunmuş ve halen görevde olan komutanlara birer yazı göndererek “*yalnız kıta'atımızda, askerler arasında değil, en ibtidai mekteplerimizde bile zevkle okunmaya layık*” olacağını öngördüğü tarihçe için, görüş ve hatıralarını yazılı olarak iletmelerini rica etmiştir.²⁰

Çanakkale'de 14. Kolordu komutanı olarak görevde bulunan Yusuf İzzet Met, hazırlamak istediği çalışma için öncelikle Çanakkale Muharebeleri'ne katılım göstermiş subaylar ve o dönem halen Osmanlı ordusunda görevde bulunanlar ile iletişim kurmaya çalışmıştır. Ortaya çıkarılmak istenen çalışma için yoğun hazırlık girişiminde bulunan Met, yaptığı bu hazırlıklar sonucu hem Çanakkale Muharebeleri'ne katılım göstermiş subaylara hem de o dönem halen Osmanlı ordusunda görevde bulunanlar ile iletişim kurmuş ve birincil ağızdan aktarabileceği verilere ulaşmayı başarmıştır. Yusuf İzzet Met, ortaya çıkarmak istediği eserin önemini Çanakkale Muharebeleri'nde gösterilen kahramanlığın gelecek nesillerin de okuması ve bunun hazırlanacak olan bir tarihçe ile gerçekleştirileceği ile açıklamış; ayrıca göreve yeni gelen kumandanların bölgeyi iyi tanımasını da bu eser sayesinde olacağı ifade edilmiştir.

Yusuf İzzet Met, ortaya çıkarılmak istenen eser için 13 sorudan oluşan bir yöntem belirlemiş; muharebelere katılmış subayların sorulara verecekleri cevaplar ile doğru bilgiye ulaşmayı amaçlamıştır. Met, iletişim kurduğu subaylara yönelik hazırladığı soruları detaylı ve açıklık üzerine kurgulamış ve ortaya net bilgilerin olduğu bir eser çıkarmak istemiştir. İlk olarak subayların mintikalarında buldukları süre zarfı sorulmuş; görev yaptıkları tarih aralığının tam olarak belirtilmesi bu noktada önemli görülmüştür. İkinci soru Avrupa ve Anadolu sahilinde savunma için görevlendirilen kuvvetlerin harp nizamları, birliklerin genel özetleri, fırka, kolordu, grup ve orduların komutanları ve kurmayların kimler olduğu merak edilmiştir. Üçüncü soru kara ve deniz savaşlarını sevk ve idare eden makamların isimleri, görevlendirilen makamların sevk ve idareleri arasındaki bağlantı noktalarına ulaşılacak istenmiştir. Dördüncü soru düşmanın saldıracağına dair fikri ve hissi veren istihbaratın henüz saldırı gerçekleşmeden nasıl öğrenildiği, savaş öncesi düşman saldırısının gerçekleşme şekline karşı yürütülen tahminlerin neler olduğu ve saldırıya karşı düşünülen ihtimaller sorulmuştur. Beşinci soruda düşmanın ilk donanma ve kara saldırıları

²⁰ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı arşivinde rastlanan bu belge dizisi, 2017 yılında yayımlanmıştır. Bkz. Burhan Sayılır, Murat Karataş, Barış Borlat, *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İzlenimleri*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2017.

anındaki Türk ordusunun kuvveti, tahkimatı, cephane durumu, iaşesi, sıhhiye sistemi, ulaşım yollarının durumu ve konumları, haberleşme ağının durumu ve işlevselliği ile saldırı sonrasındaki çalışma yöntemleri ayrıntılı şekilde istenmiştir. Altıncı soruda Çanakkale Savaşları'nın anlatılmasına yönelik hazırlanan tarihçenin krokiler vasıtasıyla detaylı anlatımı ile kahraman birlik ve kumandanların yine yazılması istenmiş; en önemli sorunun bu olduğuna dair not düşünülmüştür. Yedinci soru İtilaf Devletleri'nin Gelibolu tahliyesine yönelik olmuştur. Tahliyeden önce istihbarat haberinin gelip gelmediği merak edilmiş; böyle bir haber geldiyse kaynağı sorulmuştur. Şayet geldiyse komutanların ne gibi düşüncelere kapıldıkları, hareket ettikleri ve karar verme aşamasında hangi yöntemlerin izlediğine açıklık getirilmek istenmiştir. Sorunun devamında özel ve genel olmak üzere tahliyeye yönelik yapılan plan ve programın işleyişi merak konusu edilmiş ve kumandanlar arasındaki fikir alışverişleri de sorulmuştur. Sekizinci soru Çanakkale Savaşları'ndan elde edilen sonuçlar mukabilinde grup mıntikasının kuvvetlendirilmesi ve savunulması hakkındaki son düşünceler merak edilmiştir. Dokuzuncu soru Çanakkale Savaşları'nın başlangıcından bitişine kadar gerçekleşen zayıatın ne kadar olduğu; zayıatın hastalık, esir, yaralı, kayıp ve şehit olmak üzere detayları ile birlikte istenmiştir. Bunlar dışında hastanelerin faaliyetleri ve genel durumları hakkında istatistikler ile piyade ve topçunun cephane sarfiyatı da istenenlere eklenmiştir. Onuncu soru Çanakkale Savaşları boyunca cephede düşman birliklerinin kuvveti, savaş düzeni ve orduları hakkında savaşlar devam ederken ne gibi haberler alındığı, bu sorunun değerlendirmesi yapılırken Avrupa menşeiili yayın organlarının söyledikleri dışında kalınması şartı ile cephede düşman birliklerinin genel durumları ve yine Türk istatistiklerine göre zayıatlar sorulmuştur. On birinci soruda Çanakkale Savaşları'nda düşman ordusunun siyasi ve askeri amaçlarının değerlendirilmesi; savaşların başlangıcında ve bitişinde fikir ayrımları varsa bir bütün halinde istenmiştir. On ikinci soru düşman ordusunun savaşma yeteneği ve tarzı hakkında merak edilenleri kapsamaktadır. Düşman askerlerinin taarruz etme ve savunma yeteneklerinin analizi, kıyaslama yapıma şartı ile istenmiştir. Düşmanın askerinin savaşlar esnasındaki karakteri, kumandanların sevk ve idareleri ile yine kumandanların karakterleri ve son olarak kullandıkları silahlar hakkında neler bilindiği merak edilmiştir. Son soruda ise Çanakkale Savaşları hakkında savaflara katılmış daha başka hangi isimlerden, yaşananların çarpıtılmadan, net ve doğru bilgi ile faydalanılabileceği sorulmuştur. Yusuf İzzet Met'in ulaştığı isimler arasında bulunan 42. Tümen Kumandan Vekili Yarbay Mehmet (Tarhan), 187. Alay Komutanı Yarbay Mahmud Nedim, 176. Alay Komutanı Albay Mehmed Hulusi (Conk), 60. Fırka Erkan-ı Harbi Binbaşı Mehmed Cemil (Şamlı Cemil), Kafkas Grubu Birinci Şube Müdürü Binbaşı Mehmed Nihad (Bursalı) Çanakkale Savaşları'nı anlatan bir tarih eseri için gerekli orijinal verileri sunmayı kabul etmişler ve kendilerine gelen çağrıya sessiz kalmamışlardır.²¹

²¹Onur Kuşku, a.g.e. ss.53-64.

2.2. Diğer Şahsî Raporlar

Harbiye Nezareti Harp Tarihi Şubesi, hâlihazırda Osmanlı ordusunda görev yapmakta olan Türk komuta takımına Çanakkale Cephesi hakkında harp ceridelerine dayanarak; yoksa eğer hatıra defterlerine dayalı olarak rapor hazırlaması ricasında bulunmuştur.²² Harbiye Nezareti'nin Çanakkale Savaşları hakkında yazmayı planladığı tarihçe için destek sunanlar arasında, tespit edilebildiği kadarıyla Yarbay Hayri, Yarbay İzzeddin, Binbaşı Burhaneddin, Yüzbaşı Celaleddin, Binbaşı Nihad ve Albay Mustafa Kemal [ATATÜRK] bulunmaktadır.

Mustafa Kemal, Çanakkale Savaşları tarih yazımına iki katkıda bulunmuştur. Bunlardan ilki, *“Arıburnu Muharebeleri Raporu”* ve ikincisi ise *“Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe”* olmuştur. Harp Tarihi Şubesi'nin çağrısını; *“Harp Tarihi Şubesinin yazmaya başladığı kitabın yazılmasının ertelenmesine neden olmamak için, şimdilik ancak yanımda bulundurabildiğim hatıra defterinden çok zor şartlarda ve fırsat bulduğum zamanlarda toplayıp düzenlemek ve bu şekliyle de Harp Tarihi Şubesinin amacına hizmet edebileceğini düşündüğüm kısımları göndermek zorunda kaldım”* şeklinde cevaplamış ve yoğunluğu içinde öncelikle *“Arıburnu Muharebeleri Raporu”* özelinde destek vermiştir. Mustafa Kemal'in hazırladığı *“Arıburnu Muharebeleri Raporu”*, detayları itibarıyla kendisinin muharebelere katılım sürecini ve savaş alanı özelini ele almaktadır. Çanakkale'nin stratejik önemi, İtilaf Devletleri'nin durumu ve bölgeye yönelik harekât planı ile kara savaşlarının başlangıcı sonrası yaşanan gelişmeler detaylı şekilde anlatılmıştır.

Harp Tarihi Şubesi tarafından Çanakkale Savaşları'na dair harp ceridelerini gönderilmesi talep edilenlerden Mustafa Kemal (ATATÜRK), 1917 yılında cevap vermiştir.²³ Ancak Mukaddime'de belirtildiği gibi *“Karargâh-ı Umumi Tarih-i Harp”* tarafından talep edilen bu harp ceridesi, Çanakkale Cephesi'nden sonra cepheden cepheye koşarak *“bir an için olsun sakin bulunmaya fırsat”* bulamayan Mustafa Kemal'in, Harp Tarihi Şubesi'nin yazmaya başladığı kitabı ertelemesi için *“ancak yanımda bulundurabildiğim defter-i hatırat”* ile yetinerek kaleme aldığı ve 25 Ocak 1917 tarihli imzası bulunan vesikadır. Bu raporunda Mustafa Kemal, özellikle Çanakkale coğrafyasını Balkan Harbi esnasında bu bölgede olduğu için tanıdığından, Tekirdağ'dan Eceabat'a intikali ile birlikte Maydos Mintika Komutanı olmasından, hazırladığı savunma planından, özellikle

²²Kuruluşunun 100'üncü Yıl Dönümünde Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı (1916-2016), Genelkurmay Yayını, Ankara 2018,, ek belge no Ek-P.

²³Uluğ İğdemir tarafından yayına hazırlanarak ilk kez 1968 yılında *“Arıburnu Muharebeleri Raporu”* ismi ile basılan eser, Mustafa Kemal (ATATÜRK) tarafından hazırlanarak Harp Tarihi Şubesi'ne gönderilen harp ceridesidir. Bkz. Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Yay. Haz. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, XVI. Dizi Sa.8, Ankara, 1990.

25 Nisan 1915 günü düşmanın ilk karaya ayak bastığı günden itibaren Arıburnu Kuvvetleri Kumandanı olarak görevli bulunduğu dönemdeki askeri harekâttan bahsetmiştir. Raporunda Alman kumandanlar ile ilgili cephede yaşanan problemlerden de bahsetmiştir. Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe isimli eser ise yine benzer biçimde 6 Ağustos 1915 ile 10 Aralık 1915 tarihleri arasında cephedeki askeri harekâta dair yaşadıkları ile ilgili olarak sunulmuş rapordur.²⁴

Yarbay Hayri, Anafartalar Grubu Muharebeleri Raporu ile²⁵ 1920 yılında Çanakkale Cephesi'nin genel durumunu anlatarak yazıma başlamıştır. Raporun içeriğinde İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Cephesi'nden beklentilerine, Osmanlı birliklerinin cephe genelindeki konuşlanışlarına, savunma tertibatının durumuna, Boğazlar bölgesinin Türk coğrafyası için önemine ve son olarak başkent İstanbul'un yeni bir ordu ile korunmasına yönelik bilgiler sunulduğu değerlendirilmiştir. Türk ve Alman subayların birlikteliğinden kurulu 5. Ordu'nun Çanakkale Cephesi'ndeki harekât sahasının ele alındığı ilk bölümler sonrası raporda cephenin kritik durumu üzerinde durulmuştur. Muharebe alanının elde tutulabilmesi için gerekli önlemlerden bahsedilmiştir. Alınan önlemler esnasında karşılaşılan problemler, Yarbay Hayri için Osmanlı-Alman komuta kademesi arasındaki ilişkileri değerlendirme imkânı vermiş; sevk ve idare anlamında Osmanlı ordusunu zor durumda bırakan Alman subaylarına ait detaylar raporda paylaşılmıştır. Türk-Alman komuta takımı arasında yaşananların kıyas edilme imkânı verildiği bu kısımlar da varsayımlar üzerinden ordunun hareket ettirildiğine dikkat çekilmiş ve Alman komuta kademesinin cephenin genel durumu hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığı ifade edilmiştir.

Yarbay İzzeddin, Arıburnu Kuzey Grubu Muharebeleri (25 Nisan-14 Mayıs 1915 Olayları) Raporu isimli çalışması²⁶ ile Harbiye Nezareti'nin çağrısına cevap vermiştir. Hazırladığı rapor kara savaşlarının başladığı 25 Nisan gününden Mayıs ayı ortalarına dek geçen süredeki mücadeleleri konu almaktadır. Birleşik Donanma'nın 18 Mart 1915 tarihinde yaşadığı yenilgi ve sonrasında planladıkları amfibi çıkarmaya karşı Türk askerinin vatan savunmasındaki genel durumu ele alınmış; Türk-Alman komuta takımının sevk ve idaresinin bu mücadeleye karşı tepkisi, Çanakkale'nin bölgesel önemi ve savunmada bulunan Osmanlı birliklerinin kabiliyetleri anlatılmıştır. Yarbay İzzeddin, henüz Almanya ile birlikte müttefikliğin olduğu esnada Alman komuta takımını eleştirmekten çekinmemiştir. Bu bağlamda Liman von Sanders'in düşman kuvvetlerini karaya

²⁴Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*, Yay. Haz. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, XVI, Dizi Sa.4, Ankara, 1990

²⁵Hayri (Kaymakam), *Harb-i Umûmî'de Çanakkale Muhârebât-ı Berriyesi: Anafartalar Grubu Muhârebâtı*, İstanbul: Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336.

²⁶İzzeddin-Burhaneddin, *Harb-i Umûmî'de Çanakkale Muhârebât-ı Berriyesi: Arıburnu Şimâl Grubu Muhârebâtı*, 1. Kısım (25 Nisan-14 Mayıs 1915 Vekâyii); 2. Kısım (14 Mayıs-19 Mayıs 1915 Vekâyii), İstanbul: Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336. [Eserin 1.Kısım İzzeddin Bey, 2. Kısım Burhaneddin Bey tarafından yazılmıştır.]

çıkarttığı planı doğru bulmamış; düşmanın geri püskürtülebilecek bir konumda konuşlanan Türk birliklerinin yanlış yerleştirildiğini belirtmiştir. Buna karşılık Türk komuta takımının düşmana karşı iyi bir mücadele gösterdiğini ve düşman birliklerinin yaptığı hesapların çoğunun boşa çıkartıldığını ifade etmiştir. Özellikle, Türk topçusunun üstüne düşen görevi titizlikle yerine getirmesi sonucu cephedeki başarıların geldiğine dikkat çekmiştir. Başarıların arkasında yatan manevi gücün ise bir yere kadar yeterli kalacağına; maddi anlamda güçlü bulunan düşmanı yenmek ve zafer kazanmak için doğru hamleler ile sevk ve idare emirlerinin eldeki mühimmatın sayısı oranında gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir.

Binbaşı Burhaneddin, Arıburnu Kuzey Grubu Muharebeleri (14 Mayıs-19 Mayıs 1915 Olayları) Raporu²⁷ ile tarihçe yazımına katılım göstermiştir. 21 sayfalık raporunda; İtilaf ve İttifak Devletleri'nin karşılıklı taarruzlarına, Türk askerinin genel durumuna, Türk birliklerinin yerleştirildiği mevkilere ve son olarak genel durum değerlendirmesi yaptığı sonuç bölümü ile katkı sağlamıştır. Osmanlı birliklerinin savaşlar esnasında düşmanın ataklarını geri püskürtmek için yüksek manevi güç ile direnç gösterdiğine; Türk sevk ve idaresinin kritik anlarda doğru hamleler ile sıkıntılı durumları bertaraf ettiğini ifade etmiştir. Bu durumun iyi bir psikolojik yönlendirme karşılığında başarılıdırna değinilmiş; vatan savunması esnasında hissedilen yüksek manevi hissini başarıların arkasındaki temel etmen olduğuna vurgu yapmıştır. Maneviyatla ilgili anlatımları sıklıkla tarihçeye aktarmak istemiş ve kabul görmüştür. Türk ve Alman sevk-idaresi arasındaki değerlendirmeyi, askerlerin psikolojisinin en iyi hangi kumandanlar tarafından yeterli ölçüde anlaşılabilirdiği analizini yaparak fikirlerini beyan etmiştir. Bu analizini, 19 Mayıs 1915 taarruzu öncesini ele alarak gerçekleştirmiştir. Osmanlı ordusunun sahip olduğu askeri materyal durumunun askerinin moral bozukluğunun giderilmesi için önemli bir etmen olduğu ve müttefik Almanya'dan geleceği ön görülen mühimmat bekleyişinin askerler arasında heyecan uyandırdığı anlatılmıştır. Ancak, Almanya tarafından gelen olumsuz haberlerin Türk askerindeki karşılığı yine bir kez daha maneviyat duygusu ile zorlukların üstesinden gelinebileceği şeklinde değerlendirdiği aktarılmıştır.

Yüzbaşı Celaleddin, Harb-i Umumide Çanakkale Muharebat-ı Berriyesi, Kumkale Muharebatı isimli raporunu²⁸ Erkan-ı Harbiye Mektebi Harbiye Mektebi Müdür Muavini Vekili ve Esfar-ı Osmaniye Muallimi görevlerini sürdürdüğü esnada hazırlamaya başlamıştır. Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti

²⁷İzzeddin-Burhaneddin, Harb-i Umûmî'de Çanakkale Muhârebât-ı Berriyesi: Arıburnu Şimâl Grubu Muhârebâtı, 1. Kısım (25 Nisan-14 Mayıs 1915 Vekâyü); 2. Kısım (14 Mayıs-19 Mayıs 1915 Vekâyü), İstanbul: Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336. [Eserin 1.Kısımı İzzeddin Bey, 2. Kısımı Burhaneddin Bey tarafından yazılmıştır.]

²⁸Mehmed Celaleddin, *Harbi Umûmî'de Çanakkale Muhârebât-ı Berriyesi: Kumkale Muhârebâtı*, İstanbul: Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336.

tarafından basılan rapor toplam 51 sayfa boyutundadır. Rapor, Çanakkale Savaşları'nın gidişatını arşiv belgelerine dayandırarak ve kronolojik sıra dâhilinde anlatmaktadır. Raporun detaylarına bakıldığında, Kumkale Muharebeleri ile ilgili merak edilenlerin aydınlatılması hedeflenmiş; İtilaf Devletleri kuvvetlerinin Anadolu ve Rumeli'de yapmayı planladıkları saldırıları ne şekillerde ve hangi bölgelere yönelik olacağı, muharebe alanının coğrafi bilgileri, taarruzların uygulanış şekilleri ve Türk tarafının saldırılara karşı savunmada atacakları adımların detayları ortaya konulmak istenmiştir.

Binbaşı Nihad, Seddülbahir Güney Grubu Muharebeleri isimli raporunu²⁹ Harbiye Nezareti'ne sunmuş ve eserin kroki, istatistik cetvelleri ve diğer dokümanlar rehberliği ile oluşturulması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Genel bir tarih yazımı için: “*Cihan Harbi askeri tarihinin henüz yazılma zamanı gelmemiş ve bu işe başlayan ordular varsa bile ki ilk yazılacak eserler dahi yine gerçek harp tarihinin birer taslağından, ötesi berisi daha sonra hırpalanmaya mahkûm ilk müsveddelerinden başka bir şey olamaz. Bunlar ele geçmiştir*” sözlerini kullanan Binbaşı; hazırlanan eserin doğruları söylemekten başka amaç taşımaması gerekliliği üzerine bir yol haritası çizmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı coğrafyasında tarihçe oluşturulmasının zorluklarının bilindiği, Osmanlı Devleti'nin nesillerdir savaştığı coğrafyalarda tarih yazımı hakkında önemli değerlendirmelerin yapılmadığı görüşü ortaya konmuş ve dönemin Batılı devletlerinin tarih anlatımlarına karşı Osmanlı Devleti'nin istenilenleri veremediğinin altı çizilmiştir. Binbaşı ayrıca yapılan savaşlar kadar bu savaşların anlatılması hususunu yürütecek bir mekanizmanın iyi şartlar içinde teminin sağlanamadığını söyleyerek, girilen yazım işinin güçlüğüne vurgu yapmıştır.

2.3. Edebiyat Eserleri

1915-1922 yılları arasında özellikle edebiyat eserlerinin etkili olduğu bir dönem olduğunu söylemek mümkündür. 1915 yılında Mehmet Kemal'in eserleri,³⁰ Fevzi Mehmet Emin'in eseri,³¹ Ali Vahid'in eseri³², Çanakkal'a

²⁹Mehmed Nihad [Binbaşı], *Harb-i Umûmî'de Seddülbahir (Cenub Grubu) Muhârebâtı*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 15 Haziran 1336.

³⁰Mehmed Kemalî, *Çanakkale'de Batan İngiliz ve Fransızın Kıymetli Zırhlılarının Destanı*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1331; Mehmed Kemalî, *Çanakkale Önünde Düşmana Kan Kusturan Arslan Yürekli Kahraman Mehmet Çavuşun Müdafaa-i Vatan Destanı*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1331; Mehmed Kemalî, *Çanakkale Muzafferiyeti: Osmanlı ve Alman ve Avusturya Kahraman Orduları Karşısında Fırar Eden Düşmanların Mağlubiyet Destanı*, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1331.

³¹Mehmed Emin [Yurdakul], *Ordunun Destanı*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331.

³²Uryanizâde Ali Vahid (Kassam Umumi Müşaviri), *Çanakkal'a Cepbesinde Düyüp Düşündüklerim*, Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1332/1334.

Destanı³³ isimli eser, Rodoslu Habibzâde Ahmed Kemal'in eseri,³⁴ Kemal Fevzi'nin eseri³⁵; 1916 yılında Rabbani Fehmi'nin şiiri,³⁶ Hulusi Fuad'ın eseri,³⁷ Yusuf Ziya'nın eseri,³⁸ İbrahimioğlu Ömer'in destanı,³⁹ 1917 yılında Abdullah Sıtkı'nın eseri,⁴⁰ Kemal Fevzi'nin eseri,⁴¹ Halid Fahri'nin şiiri;⁴² 1918 yılında Florinalı Nazım'ın şiirleri;⁴³ 1919 yılında Abdülhak Hamid [TARHAN]'ın tiyatro oyunu,⁴⁴ Midhat Cemal [KUNTAY]'ın üç perdelik tiyatro oyunu,⁴⁵ Halid Oğuz'un eseri;⁴⁶ 1920 yılında Fâik Ali'nin tiyatrosu;⁴⁷ 1921 yılında Süleyman Zeki'nin eseri⁴⁸ ve son olarak 1922 yılında Ahmed Hikmet'in eseri⁴⁹ bu bağlamda dikkate değerdir. Çanakkale Savaşları özelinde 1918 yılında yayınlanan Yeni Mecmua özel sayısı⁵⁰ devrin kalemlerinin yazdığı edebi eserleri bir çatı altında toplaması ile ve yine devrin nabzını tutan makaleler ve edebi eserler Donanma Mecmuası,⁵¹ Sebülürreşad,⁵² Risâle-i Mevkûte-i Bahriye⁵³ ve Türk Yurdu Mecmuası⁵⁴ gibi süreli yayınlar aracılığıyla kitlelere ulaşmıştır.

³³*Çanakkal'a Destanı*, Nasihatnâme, Nefaset Matbaası, Karagöz Gazetesi Neşriyatı, İstanbul, 1331.

³⁴Rodoslu Habibzâde Ahmed Kemal, *Vatan Yavrularına Ninni*, İstanbul: Nefaset Matbaası, 1331.

³⁵Kemal Fevzi, *Kabraman Orduya Armağan*, Tekirdağ Matbaası, Tekirdağ, 1331.

³⁶Rabbâni Fehmi, *Kaçtıkları Gün*, Donanma Dergisi, S. 126/77, 14 Kânûnı Sâni 1331.

³⁷Hulusi Fuad [Demirelli], *Harbin Etrafında: Çanakkale Sabne-i Harbi*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1331.

³⁸Yusuf Ziya [Ortaç], *Akıdan Akına*, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1332.

³⁹İbrahimioğlu Ömer, *Seddülbahir'de Sağ Cenapta Birinci Fırka'nın Şehitlersırtı Destanı*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332.

⁴⁰Kırçovalı Abdullah Sıdki, *Harbde Osmanlı Zâbiti. Çanakkale'de Şehidler Bayramı*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1333.

⁴¹Kemal Fevzi, *Ordudan Bir Ses*, Kader Matbaası, İstanbul, 1333.

⁴²Halid Fahri [Ozansoy], *Cenk Duyguları*, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1333.

⁴³Florinalı Nâzım [Özgünay], *Zafer Teraneleri*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1334.

⁴⁴Abdülhak Hâmid, *Yadigâr-ı Harb*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1335.

⁴⁵Midhat Cemal [Kuntay], *Yirmi Sekiz Kânûn-ı Evvel: Çanakkale Hakkında Üç Perdelik Manzûm Tiyatro*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1335.

⁴⁶Halid Oğuz [Müstear = Mehmet Halit Bayrı], *Mâziden Bir Yaprak*, İstanbul: Karabet Matbaası 1335.

⁴⁷Fâik Ali [OZANSOY], *Pâyitahtın Kapısında*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık, 1336.

⁴⁸Süleyman Zeki, *Çanakkale Harbi'nden Bir Numûne Yahud Vatanperverâne Bir Vakıa*, Erzurum: Albayrak Matbaası, 1337.

⁴⁹Ahmed Hikmet [Müftüoğlu], *Çanakkale: Sünbül Kokusu*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338.

⁵⁰Yeni Mecmûa, *Nüsha-i Fevkalâde*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1334.

⁵¹Örnek olarak bkz. "Türk'ün Gazası", *Donanma Mecmuası*, No.44, 23 Mart 1331.

⁵²Örnek olarak bkz. Ömer Rıza, "Dârü'l-Hilâfe Kapısında Sarkıntılık Eden Arsızlar", *Sebülürreşad*, S. 332, 12 Mart 1331.

2.4. Görsel Eserler

Çanakkale Savaşları hakkında Türk literatürü oluşumuna katkı sunan unsurlar arasında yer alan görsel eserler, Cihan Harbi müddetince hem İtilaf Devletleri hem de İttifak Devletleri açısından, kamuoyu algısının yönlendirilmesinde önemli bir silah olmuş; savaşa dair gelecek tarih yazımına ise rehberlik etmiştir. Osmanlı Devleti henüz savaşın başladığı andan itibaren, görsel materyal savaşının gerisinde kalmamış; kamuoyunun algısına müdahale etme gayretinde bulunmuştur. Başta müttefik Almanya'nın sağladığı teknik ekipmanlar sayesinde iyi işler ortaya koymayı başaran Osmanlı Devleti, Cihan Harbi'nin ikinci yarısından itibaren, İttifak Devletleri aleyhine gelişim gösteren savaş ortamının da etkisi ile ham madde ve teknik yetersizlik içine girmiştir.⁵⁵ Bu anlamda Harb-i Umumi Panoraması, Türk literatüründe önemli bir yere sahiptir; 15 sayı halinde neşredilmiştir. Harb-i Umumi Panoraması içeriğindeki fotoğrafların yayımlanmasındaki genel maksat çeşitli faaliyetler, cephenin durumu, askerinin morali, müttefiklerin cephedeki rolü, ülke dâhilinde toplumun cepheye ilişkin görüşleri ve faaliyetleri, müttefik ülkelerdeki ordu ve toplumların vaziyeti gibi konu başlıklarında bilgi vermek ve zafere yönelik bir şuur oluşturmaktır. Ayrıca bilgi vermek ve ekonomik kazanç sağlamak amaçlarının dışında, gelecek tarih yazımına görsel materyal sunması açısından da önem kazanmıştır.⁵⁶

Toplum algısına yön veren materyaller arasında yer alan afiş, kartpostal ve karikatürler ise yalnız kamuoyuna yön veren unsurlar olmamış; devletlerarası ilişkilerde dirençleri kırmak için kullanılan silahlardan biri konumunda bulunmuşlardır. Bu bağlamda özellikle askeri içerikli çizim ve görseller dikkat çeken detaylar sunmuş; devrin siyasi kodları ile kamuoyunun ahlaki ve inanç sistemlerini de baştan inşa etmeye çalışma gayreti göstermişlerdir. Renk ve çizimler özel tasarlanıp seçilmiş; kamuoyuna sergilenme zamanları Cihan Harbi'ndeki cephelerde yaşanan savaşların sonuçlarına bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Nitekim tüm bu görsel eserler, Cihan Harbi'nin gidişatında kamuoyu desteğini kazanmak ve özellikle devrin genel siyasi yöneliminde alınan kararların doğruluğunu savunmak ve ispat etmek gayesiyle hareket etmiş; manevi savaşın bir temsilcisi olmuşlardır.

---

⁵³Örnek olarak bkz. Ali Haydar Emir, [ALPAGUT], "Akdeniz Boğazı Muharebeleri [I-VIII]", *Risâle-i Mevki'ate-i Bahriye*, C. 1, S. 8, Haziran 1331.

⁵⁴Örnek olarak bkz. "Çanakkale Göllelenirken", *Türk Yurdu*, C. 8, S. 2, 19 Mart 1331; Enis Behiç [Koryürek], "Çanakkale Şehitliği'nde", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 1, Eylül 1331, s. 2743-2745; "Türklük Şu'unu: Çanakkale'deki Vaziyetimiz", *Türk Yurdu*, S. 87, 2 Temmuz 1331

⁵⁵Onur Kuşku, a.g.e. ss.140-141.

⁵⁶Murat Karataş, Burhan Sayılır, Barış Borlat, *Harb-i Umumi Panoraması*, Matus Matbaa, 2013.

Sonuç

Çanakkale Savaşları ile ilgili tarih yazımının, ana kaynak ve tâli kaynak bakımından ilk verileri, savaşlar henüz yaşanırken ortaya çıkmaktadır. Öncelikle 1914-1916 yılları arasında özellikle kamuoyuna yansıyan olay, görüş ve değerlendirmelerin literatürün ilk verilerini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu verilerin, olayın yaşandığı anın da etkisi ile kimi zaman subjektif değerlendirme veya görüşler barındırdığını belirtmek gerekir. Özellikle kamuoyu açıklaması olarak ya da belirli bir sansüre tabi olarak gazete ve mecmualarda yer alan verilerin, olay bazında orijinal veri sunsa da kahramanlık, destan, şiir gibi edebî yönü ağır basan eserlerde olduğu görülmektedir.

1916 yılında kurulan Harp Tarihi Şubesi, Çanakkale Savaşları'ndan başlamak üzere Cihan Harbi'nin tarihçesini yazmakla görevlidir. Ancak bu konuda çaba ve gayret noktasında emek harcansa da ortaya Harp Ceridesi ve raporları kronolojik olarak sıralayan bir müsvedde çalışma çıkabilmiştir. Ki bu çalışma da planlanan üç cildin sadece birinci cildinin müsveddesi olmuştur.

İngiltere'de kurulan Dardanelles Commission'a Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından gönderilen cevaplar ise, Çanakkale Savaşları'nın resmî bilgi, görüş ve değerlendirme bakımından kayda değerdir.

Harp Tarihi Şubesi'nin bir Çanakkale eseri hazırladığı görülmektedir. Ancak bu sefer de, Çanakkale'de mağlup olanlar tarafından İstanbul'un işgal altında olmasının etkisi ile 1922'de küçük bir kitapçık yayınlanmıştır.

Çanakkale Savaşları tarih yazımına dair Yusuf İzzet Met'in girişimi dikkat çekicidir. Osmanlı Devleti'nin henüz Almanya ile birlikte Cihan Harbi'nin çeşitli cephelerinde İtilaf Devletleri birliklerine karşı mücadele verdiği esnada Çanakkale Savaşları'nda yaşanan başarılar, başarısızlıklar, sevk ve idare anlamında yaşanan sıkıntılar, Osmanlı-Alman komuta takımının birlikteliğinde karşılaşılan iletişim noksanlıkları ve görüş ayrımları, bölgenin tanıtılması, cephe gerisinin durumu ve İtilaf Devletleri'nin Çanakkale Cephesi'nde yaşadıkları gibi önemli başlıklar Yusuf İzzet Met'in tarihçe yazma girişimiyle gözler önüne serilmiştir. Tarihçe yazımının 1917 senesi içerisinde meydana getirilmek istenmesinin söz konusu savaşın kritik süreciyle de bir bağının olduğu düşünülmüştür.

Bir başka müstakil katkı ise, Çanakkale Savaşları'nda bulunan kişilerin Harp Ceridelerine ya da yanlarında bulunan not defterlerine dayalı olarak Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporlardır. Mustafa Kemal (ATATÜRK), Mehmed Celaleddin, Bursalı Mehmed Nihad, İzzettin, Burhaneddin, Hayri Bey'lerin raporları bu çerçevede değerlendirilebilir. Nihayetinde dönemin süreli yayınlarına yansıyan hatırat, röportaj, mektup vb veriler ile görsel kaynaklar, diğer orijinal katkılardır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İctima Senesi:2, 1.Cilt, Birinci Celse, 10 Ocak 1916.

Sürelî Yayınlar

“Çanakkale Göllelenirken”, *Türk Yurdu*, C. 8, S. 2, 19 Mart 1331.

“Türk’ün Gazası”, *Donanma Mecmuası*, No.44, 23 Mart 1331.

“Türklük Şuunu: Çanakkale’deki Vaziyetimiz”, *Türk Yurdu*, S. 87, 2 Temmuz 1331.

ALPAGUT, Ali Haydar Emir, “Akdeniz Boğazı Muharebeleri [I-VIII]”, *Risâle-i Mevkâte-i Bahriye*, C. 1, S. 8, Haziran 1331.

ÇAYKIRAN, Güzin, “Çanakkale Savaşları’na Bağlı Olarak Türkiye’de Kurumsal Askerî Tarih ve Arşiv Çalışmalarının Başlaması”, *Anafarta Dergisi*, S.3, 2019.

Harp Mecmuası (Kasım 1915-Haziran 1918), T.C. Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 2014.

İŞİK, Mehmet, EŞİTTİ, Şakir “Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’ndaki Propaganda Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme: Harp Mecmuası Örneği”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz S. 29, 2018.

KARATAŞ, Murat, “Askerî Tarih Kaynağı Olarak Harp Cerideleri (Çanakkale Muharebeleri Örneği)”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, S.29, 2020.

KARATAŞ, Murat, ÖZYİĞİT, Suat Eren, “İngiltere’deki Dardanel Komisyon Çanakkale Boğaz Harbi ile İlgili Osmanlı Harbiyesi’ne Ne Sordu Ne Cevap Aldı?”, *Anafarta Dergisi*, S.6, 2020.

KORYÜREK, Enis Behiç, “Çanakkale Şehitliği’nde”, *Türk Yurdu*, C. 9, S. 1, Eylül 1331.

RABBÂNİ, Fehmi, “Kaçtıkları Gün”, *Donanma Dergisi*, S. 126/77, 14 Kânûnı Sâni 1331

RIZA, Ömer, “Dârü’l-Hilâfe Kapısında Sarkıntılık Eden Arsızlar”, *Sebilürreşad*, S. 332, 12 Mart 1331.

Yeni Mecmûa, *Nüsha-i Fevkalâde*, İstanbul: Hilal Matbaası, 1334.

Kitaplar

BAYRI, Halid Oğuz [Müstear Mehmet Halit Bayrı], *Mâziden Bir Yaprak*, İstanbul: Karabet Matbaası 1335.

Cihan Harbi’nde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi: Çanakkale Muharebâtı, Matbaa-i Askeriye, İstanbul 1338.

ÇAKIR, Ömer, *Türk Harp Edebiyatında Çanakkale Mektupları*, Akçay Yayınları, Ankara, 2010.

- Çanakkal'a Destanı*, Nasihatnâme, Nefaset Matbaası, Karagöz Gazetesi Neşriyatı, İstanbul, 1331.
- ÇULCU, Murat, *İkdam Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi C.I-II*, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Dardanelles Commission, *First Report*, Published By His Majesty's Stationery Office, London, 1917.
- Dardanelles Commission, *The Final Report*, Published By His Majesty's Stationery Office, London, 1919.
- DEMİRELLİ, Hulusi Fuad, *Harbin Etrafında: Çanakkale Sabne-i Harbi*, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1331.
- HALICI, Şaduman, BURGAC, Murat, *Tanin Gazetesinde Çanakkale Savaşları*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 2020.
- Harb-i Umumide Osmanlı Tarib-i Harbi Çanakkale Mubarebatı*, Genelkurmay Atase Başkanlığı Kütüphanesi, No: 22-1-1-1-2, s. 3. (Müsvedde Halinde)
- Hayri (Kaymakam), *Harb-i Umûmî'de Çanakkale Mubârebât-ı Berriyesi: Anafartalar Grubu Mubârebâtı*, İstanbul: Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336.
- İbrahimoğlu Ömer, *Seddülbahir'de Sağ Cebahta Birinci Fırka'nın Şehitlersurtı Destanı*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 1332.
- İzzeddin-Burhaneddin, *Harb-i Umûmî'de Çanakkale Mubârebât-ı Berriyesi: Arburnu Şimâl Grubu Mubârebâtı*, 1. Kısım (25 Nisan-14 Mayıs 1915 Vekâyii); 2. Kısım (14 Mayıs-19 Mayıs 1915 Vekâyii), İstanbul: Erkân-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336. [Eserin 1.Kısımı İzzeddin Bey, 2. Kısımı Burhaneddin Bey tarafından yazılmıştır.]
- KARATAŞ, Murat, *Maurice Larcher Büyük Harbte Türk Harbi Çanakkale Seferi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşlarını Araştırma Merkezi, Çanakkale, 2008.
- KARATAŞ, Murat, SAYILIR, Burhan, BORLAT, Barış, *Harb-i Umumi Panoraması*, Matus Matbaa, 2013.
- KARCI, Erol, *Osmanlı Genelkurmayı'na Göre Çanakkale Savaşları'nın Resmî Tarihi*, Fark Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kemal Fevzi, *Kabraman Orduya Armağan*, Tekirdağ Matbaası, Tekirdağ, 1331
- Kemal Fevzi, *Ordudan Bir Ses*, Kader Matbaası, İstanbul, 1333.
- KIRÇOVALI, Abdullah Sıdkı, *Harbde Osmanlı Zâbiti. Çanakkale'de Şehidler Bayramı*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul, 1333.
- KUNTAY, Midhat Cemal, *Yirmi Sekiz Kânûn-ı Evvel: Çanakkale Hakkında Üç Perdelik Manzum Tiyatro*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1335.
- Kuruluşunun 100'üncü Yıl Dönümünde Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı (1916-2016)*, Genelkurmay Yayını, Ankara 2018.

- Kuruluşunun 100'üncü Yıl Dönümünde Genelkurmay Askerî Tarih Ve Stratejik Etüt (Atase) Daire Başkanlığı (1916-2016)*, Genelkurmay Yayını, Ankara 2018, ek belge no Ek-P.
- Mehmed Celaleddin, *Harbi Umûmî'de Çanakkale Muhârebât-ı Berriyesi: Kumkale Muhârebâtı*, İstanbul: Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1336.
- Mehmed Kemalî, *Çanakkale Muzafferiyeti: Osmanlı ve Alman ve Avusturya Kahraman Orduları Karşısında Firar Eden Düşmanların Mağlubiyet Destanı*, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1331.
- Mehmed Kemalî, *Çanakkale Önünde Düşmana Kan Kusturan Arslan Yürekli Kahraman Mehmet Çavuşun Müdafaa-i Vatan Destanı*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1331
- Mehmed Kemalî, *Çanakkale'de Batan İngiliz ve Fransızın Kıymetli Zırhlılarının Destanı*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1331.
- Mehmed Nihad [Binbaşı], *Harb-i Umûmî'de Seddülbahir (Cenub Grubu) Muhârebâtı*, İstanbul: Matbaa-i Askeriye, 15 Haziran 1336.
- Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatı'na Ait Tarihçe*, Yay. Haz. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, XVI, Dizi Sa.4, Ankara, 1990.
- Mustafa Kemal, *Arburnu Muharebeleri Raporu*, Yay. Haz. Uluğ İğdemir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, XVI. Dizi Sa.8, Ankara, 1990.
- MÜFTÜOĞLU, Ahmed Hikmet, *Çanakkale: Sümbül Kokusu*, İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1338.
- ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Akından Akına*, İstanbul: Hilâl Matbaası, 1332.
- Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, I-II, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005.
- OZANSOY, Fâik Ali, *Pâyitahtın Kapısında*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaacılık, 1336.
- OZANSOY, Halid Fahri, *Cenk Duyguları*, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1333.
- ÖZDEMİR, Bülent, MUTAF, Abdülmecit, *Çanakkale Muhârebâtı: Cibân Harbinde Osmanlı Harekât-ı Tarihçesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV/A-2-2.2.Dizi-Sayı:2, Ankara, 2012.
- ÖZGÜNAY, Florinalı Nâzım, *Zafer Teraneleri*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1334.
- Rodoslu Habibzâde Ahmed Kemal, *Vatan Yavrularına Ninni*, İstanbul: Nefaset Matbaası, 1331.
- SAYILIR, Burhan, KARATAŞ, Murat, BORLAT, Barış, *Çanakkale Muharebelerinde Zabitan İşlenimleri*, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2017.
- Süleyman Zeki, *Çanakkale Harbi'nden Bir Numûne Yahud Vatanperverâne Bir Vakıa*, Erzurum: Albayrak Matbaası, 1337.
- TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Yadigâr-ı Harb*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1335.

URYANİZÂDE, Ali Vahid, (Kassam Umumi Müşaviri), *Çanakkale’de Dınyup Düşündüklerim*, Darü’l-Hilâfeti’l-Âliyye İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1332/1334.

YURDAKUL, Mehmed Emin, *Ordunun Destanı*, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1331.

Tezler

KUŞKU, Onur, “Türk Literatüründe Çanakkale Savaşları Tarih Yazıcılığının Oluşumu (1915-1922)” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2019.